

İBN HALDUN DÜŞÜNÇESİNDE BİREYİN KİŞİLİK GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Mustafa BAYAR*

Öz: İbn Haldun, İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan düşünürlerden biridir. Tarih felsefesinde ve sosyolojide büyük bir üne sahip olan İbn Haldun, Mukaddime adlı eserinde insanın kişilik gelişimini etkileyen faktörlerle ilgili gözlem ve yorumlara yer vermiştir. İbn Haldun'a göre insan, yaşadığı coğrafyadan ve toplumun kültüründen bağımsız düşünülemez. Bu nedenle insanın farklı iklimlerde ve bölgelerde yaşaması, onun farklı mizaç ve ruhi yetilere sahip olmasına yol açar. O, bireyin genel karakterini belirlemede kalıttan ziyade çevresel faktörlerin daha etkili olduğunu vurgular.

İbn Haldun'un bireyin kişilik gelişimini etkileyen faktörlerle ilgili görüşlerini tespit etmek ve değerlendirmek bu makalenin amacını oluşturmaktadır. Düşünürün görüşleri kendi eseri Mukaddime'den tespit edilmiş, ayrıca İbn Haldun'la ilgili yapılan araştırmalardan da istifade edilmiştir. Dolayısıyla araştırmada doküman inceleme ve içerik analizi yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, kişilik, medeniyet, beslenme, iklim, coğrafi şartlar, çevre, karakter

FACTORS AFFECTING INDIVIDUAL PERSONALITY DEVELOPMENT IN İBN KHALDUN THOUGHT

Abstract: Ibn Khaldun is one of the thinkers who holds an important place in the history of Islamic thought. Ibn Khaldun, who had a great reputation in the philosophy of history and sociology, has given place to observations and interpretations about the factors affecting the personality development of in his work called Muqaddimah. According to Ibn Khaldun, human cannot be considered independent of the geography in which he lives and the culture of society. Therefore, the fact that man lives in different climates and regions causes him to have different temperament and spiritual abilities. He emphasizes that environmental factors, rather than heredity, are more effective in determining the overall character of the individual.

The purpose of this article is to identify and evaluate Ibn Khaldun's views on the factors affecting the individual's personality development. The Thinker's views were determined from his own work Muqaddimah and benefited from research on Ibn Khaldun. In the research was used technique of content analysis and document review.

Key Words: Ibn Khaldun, personality, civilization, nutrition, climate, geographical conditions, environment, character

ORCID ID : 0000-0002-5191-7922

DOI : 10.31126/akrajournal.586810

Geliş tarihi : 04. Temmuz 2019 / Kabul tarihi: 18 Ağustos 2019

*MEB, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni.

Giriş

XIV. yüzyılda yaşamış önemli bir İslam filozofu olan İbn Haldun (1332-1406), tarih felsefesinin kurucusu ve sosyolojinin de öncüsü olarak kabul edilir (Uludağ, 1999: 538; Günay, 1986: 63). Aynı zamanda orta çağ İslam dünyasında eleştirel zihin yapısı ve bilimsel yaklaşımı ile yaşadığı dönemin geleneksel kalıplarının dışına çıkmayı başarabilen bir düşünürdür.

İlk eğitimini babasından alan İbn Haldun, küçük yaşlarda Kur'an hıfzını tamamladıktan sonra Hadis, Fıkıh, Arapça ve Edebiyat dersleri almıştır. Yine babasının da yardımıyla devrin önemli bilginlerinden nakli ilimlerin yanı sıra Felsefe, Matematik, Mantık gibi akli ilimleri de öğrenmiştir. Meriç'in ifadesiyle (Meriç, 2016: 140) doğunun en orijinal mütefekkeri olarak öne çıkan İbn Haldun, 1375 yılının sonuna kadar siyasi ve idari işlerle meşgul olmuş, bu süre içerisinde Tunus, Cezayir, Fas ve Endülüs'te bulunmuştur. Ayrıca ilmi faaliyetlerini aksatmamak için medreselerde hocalık da yapmıştır (Uludağ, 1999: 538-539; İzmirli, 1995: 359-363; Uludağ, 1993: 6-14).

İbn Haldun'un cihan tarihi olarak kaleme aldığı "el-İber" adlı hacimli bir eseri olmakla beraber, o daha çok bu esere girizgâh olarak yazdığı Mukaddime'siyle ünlenmiştir. Mukaddime her ne kadar el-İber'in girişi olarak telif edilmişse de bizzat müellifi tarafından müstakil bir kitap muamelesi görmüş, daha sonra naşirler, mütercimler ve araştırmacılar da genellikle onu müstakil eser şeklinde değerlendirmişlerdir (Görgün, 2006: 119). Mukaddime genelde tarih biliminin, özelde de bütün sosyal bilimlerin doğru anlaşılmasında gerekli temel ilkeleri belirli bir sistematik içerisinde düzenleyen klasik dönem özgün eserlerden biridir. İbn Haldun eserini kaleme alırken akli ve nakli ilimlerin yanı sıra gözleme dayalı verilere de yer vermiştir. Eserin yazılışında takip edilen metodoloji, onun her çağda güncelliğini korumasına neden olmuş, ayrıca hem doğudan hem de batıdan birçok ilim adamının ilgisini çekmiştir. Bu eserde iklim ve coğrafyanın insan ilişkilerine etkisinden çeşitli toplumsal kurumların oluşumuna, göçebelikten yerleşik düzene nasıl geçildiğine, siyasetten ticarete, iktisattan eğitime, toplum bilimlerinden tarih felsefesine kadar birçok konuda oldukça kapsamlı ve orijinal görüşler bulunmaktadır (Demircioğlu, 2012: 309; Görgün, 2006: 118).

İbn Haldun, Mukaddime'sinde iklim, coğrafya, besin, sosyal çevre ve eğitim gibi faktörlerin, insanın hem kişiliğinin oluşumuna hem de fiziki ve psikolojik bünyesine etki eden unsurlar arasında zikreder. Birçok alanda söz söyleyen ve fikir üreten İbn Haldun'un bu konuyla ilgili düşüncelerini tespit etmek ve değerlendirmek bu makalenin amacını oluşturmaktadır. İbn Haldun'un bireyin kişilik gelişimini etkileyen faktörlerle ilgili görüşlerinin etraflıca araştırılmamış olması bizleri böyle bir çalışmaya sevk etmiştir. Düşününürün görüşleri

kendi eseri Mukaddime'den¹ tespit edilmiş, ayrıca İbn Haldun'la ilgili yapılan araştırmalardan da istifade edilmiştir. Dolayısıyla çalışmamızda nitel araştırma yöntemlerinden “doküman inceleme yöntemi” kullanılmış ve ulaşılan bulguların betimsel analiz tekniği ile çözümlenmesi yoluna gidilmiştir. Çalışmanın başında, İbn Haldun'un düşünce sistematüğini oluşturan umran, bedevilik ve hardarilik gibi kavramlar hakkında bilgi verilmesi, konunun daha iyi anlaşılması için gerekli görülmüştür.

1. İbn Haldun'un Umran Anlayışı

İbn Haldun'un düşünce sisteminin merkezini ilk defa kendisinin temellendirdiği “umran ilmi” oluşturur (İbn Haldun, 2004: 72-73). Dolayısıyla Mukaddime baştan sona umranın tezahürlerinin objektif incelenmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Umran sözlükte bir yerde oturmak, yaşamak, bir bina inşa etmek, bir yeri veya bir şeyi iyi durumda tutmak, işlemek (Arslan, 2009: 73; Günay, 1986: 77), mamurluk, mamur yer, imar etmek ve bayındır olmak (Uludağ, 1993: 52; Uludağ, 2016: 112) anlamlarına gelmektedir. Umranın zıddı ise harap, harabe, viran, virane, ıssız ve kimsesiz yerdir (Uludağ, 2016: 113).

İbn Haldun düşüncesinde “umran”, doğrudan doğruya ve bütünüyle “beşerî ve toplumsal” olana işaret etmekte olup, diğer anlamlar ise bu temel anlamın tezahürleri konumundadır. Ona göre umran, insani toplanma ve dünyanın bayındırlığı anlamına gelir. Çünkü insanın tabiatı gereği topluluk hâlinde ve toplum içinde yaşaması zorunludur. Bu durum filozoflar tarafından medenilik olarak ifade edilir ve umranın manası da bundan ibarettir (İbn Haldun, 2004: 79; İbn Haldun, 2016: 213). Ancak İbn Haldun'un umrana verdiği mana, filozofların medeniyet tabirinden anladıkları manadan çok daha kapsamlı ve ilmidir. Umran ilminin konusu ise, toplumların yaşayışı ve bu yaşayışı etkileyen her türlü olaydır. İbn Haldun'un kavramlarıyla bunlar, yabaniyet (bedevilik), şehirleşme, aile ve kabile dayanışması (asabiyet), devletlerin ve hanedanların kuruluşuna yol açan sosyal farklılaşmalar, insanların hayatlarını kazanmak için giriştikleri faaliyetler (meslekler), ilimler, güzel sanatlar ve diğer toplumsal yaşam şekilleridir (Sönmez, 2002: 140).

Ülken'e göre İbn Haldun umran terimini, “içtima” (toplum, toplumsal yapı) ile aynı anlamda kullanmıştır (Ülken, 1967: 229-230). Uludağ ise, İbn Haldun'un âlemdeki mamurluğa, medeni faaliyetlere ve ictimai hayata umran, bu umranın araştırılması ve incelenmesini konu edinen ilme de İlmu'l- Umran adını verdiğini belirtir (Uludağ, 2016: 113). Arslan'a göre umranın, insanın toplum hâlinde örgütlenmesinden ve yaşamasından doğan bazı temel olayları,

1. Araştırmada Mukaddime'nin Süleyman Uludağ (2016) ve Halil Kendir (2004) tarafından yapılan tercümelemleri kullanılmıştır.

daha da önemlisi, kurumları içerecek biçimde kullanıldığını ifade eder (Arslan, 2009: 74).

İbn Haldun, umranı iki kategoride inceler ve medeniyetin bu aşamalar sonucunda oluştuğunu belirtir. Bunlardan biri bedevi umran, diğeri de hadari umrandır. Bu ayrımı yaparken esas aldığı husus, insanların geçimlerini sağlama tarzı ve yaşam şekilleridir. Bedevi ve hadari yaşam, kaçınılmaz olarak mevcut bulunan tabii birer durumdur (İbn Haldun, 2004: 157-158).

Bedevilik yani badiye hayatı, ne çöl hayatını ne de köy ve kır hayatını ifade etmekte, belkide bunların hepsini içermekte, bedevilerin oturduğu ve dolaştığı her bölgeyi, göçebelikten yarı göçebelğe ve hatta kısmen göçebe köylü hayatına kadar her durumu içine almaktadır (Günay, 1986: 65; Meriç, 2016:147). İbn Haldun bu sözcüğü her şeyden önce ilkel toplumları, yani insanın kısıtlı ve zorunlu gereksinimlerini gidermeye yöneldiği toplumları içeren bir terim olarak kullanmıştır (Şenol, 2009: 103). Dolayısıyla bedevilik, esasen fiziki çevrenin verdiği imkânlar üzerinde insanın herhangi bir işlem yapmadan onunla yetinmesine dayanan hayat tarzıdır (Görgün, 1999: 547). Netice itibarıyla İbn Haldun düşüncesinde bedevilik, sadece göçebe yaşam biçimi değil, uygar yaşam öncesi tüm toplum biçimlerini kapsadığı anlaşılmaktadır.

Hadarilik ise şehir hayatına veya yerleşik hayata karşılık gelmektedir (İbn Haldun, 2004: 157; İbn Haldun, 2016: 324). Hadarilik de bugün şehirlilik olarak ifade edilebilir. İbn Haldun bedeviliğin kentsel yaşamdan daha eski ve öncelikli olduğunu belirtir. Ona göre toplumsal gelişme belli bir sıra takip eder ve asıl olan badiyedir. Şehir yaşamı, çöller ve kırsal kesimdeki bedevice yaşamdan ve o yaşam tarzının adım adım gelişmesinden doğmaktadır (İbn Haldun, 2004: 161). İbn Haldun bu durumu şöyle açıklar: “Ne zaman ki insanın yaşamında ekonomik bir rahatlık oluşur, bolluk ve lüks ortaya çıkar; o zamandan sonra içinde bir şehre yönelme arzusu doğar. Bütün bedevi kabilelerin yaşadıkları süreç bu şekildedir. Şehirli ise badiyeye gitmesini gerektirecek bir zaruret hali söz konusu olmadıkça veya şehir halkının yaşadığı gibi yaşamaktan aciz kalmadıkça badiyeye gitmek istemez (İbn Haldun, 2004: 161; İbn Haldun, 2016: 326). Bedevilik ile hadarilik arasındaki ilişki; birincisi ikincisinin aslı, ikincisinin ise birincisinin amacı ve sonuçlarından biri olduğu neticesine varmak mümkündür (Görgün, 1999: 548).

İbn Haldun’a göre bedevi umran ilkel, eksik ve geri bir umran iken hadari umran gelişmiş, müttekâmil ve ileri bir umrandır. Onun için toplum hayatı hadari umran yönünde gelişme gösterir. Ancak İbn Haldun düşüncesinde bedevilik küçümseyici, aşağılayıcı bir anlam ifade etmez. Hatta İbn Haldun bedevilerin cesaretini, hayırseverliğini, fedakârlığını, sabırlı oluşunu, ahlakını ve dindarlığını takdir eder ve iyi olan her şeyin aslının, bozulmamış şeklinin onlarda mevcut olduğunu ifade eder. Hadariliğin ise birçok insani erdemleri ve

değerleri bozduğunu savunur. Hatta şehir insanına ağır eleştiriler yöneltir ve onların karakterini anlatırken haris, mağrur, korkak, tembel, rahatına düşkün, bencil, müsrif olduklarını söyler. Ahlâkî bakımdan olumsuz sayabileceğimiz pek çok sıfatı şehir insanına yakıştırabilir. Dolayısıyla hadarilik, gelişmiş bir yaşam seviyesine ulaşmış olmasına rağmen, insanı insan yapan üstün meziyetler ve ahlaki değerler noktasında bedevilerden geridirler (Uludağ, 1993: 68; İbn Haldun, 2016: 326-327).

2. İbn Haldun'a Göre Bireyin Kişilik Gelişimini Etkileyen Faktörler

Kişilik, bir insanın bütün ilgilerinin, tutumlarının, yeteneklerinin, dış görünüşünün ve çevreye uyum biçiminin özelliklerini içeren bir kavramdır. Kişinin belleği, dış görünüşü, sesi ve konuşma tarzı, tepki hızı, insanlara ve tabiata karşı tutumu, dindarlığı vb. özellikleri o insanın kişiliğini tanımlamada önemlidir (Mehmedoğlu, 2004: 42; Aydın, 2003: 106).

Geniş kapsamlı bir kavram olması nedeniyle kişiliğin, birçok tanımı yapılmıştır. Dolayısıyla psikologların üzerinde ittifak ettikleri bir kişilik tanımı yoktur. Bugüne kadar yapılan tanımlamalarda kişilik, bir insanı başkalarından ayıran bedensel, zihinsel ve ruhsal özelliklerinin bütünü olarak değerlendirilmiştir (Demirel, 2005: 77; Aydın, 2003: 106). Kişiliğin bir yanını, temeli biyolojik olan güdüler ve dürtüler oluştururken diğer yanını ise bireyi sürekli etkileyen sosyokültürel faktörler oluşturur (Armaner, 1976: 143). Bu nedenle kişilik, insanın doğuştan getirdiği ve sonradan kazandığı özelliklerin karmaşık bir bileşkesi şeklinde tanımlamak da mümkündür (Peker, 2013: 142). Kişilik kavramının önceki karşılığı şahsiyettir. Şahsiyet, “yükselmek, görünmek, ortaya çıkmak” gibi anlamlara gelen “şahase” fiilinden türemiş Arapça bir kelime olup (Hökelekli, 2010: 297), dilimizde halen kişilik kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır (TDK, 2011: 1449,2197).

Kişilikle beraber kullanılan ve zaman zaman karıştırılan karakter ve mizaç kavramları, birbiriyle iç içe olan ancak aynı anlama gelmeyen kavramlardır. Sözlükte (TDK, 2011: 1317) ayırt edici nitelik, bireyin kendine özgü yapısı, onu başkalarından ayıran temel belirti, öz yapı, seciye gibi anlamlara gelen karakter kişinin sosyal, düşünsel, zihinsel ve ahlaki anlayışının olumlu yönde gelişimi olarak tanımlanabilir (Aşçı-Önbaş-Ardıç,2011: 95). Başka bir ifade ile karakter: kişinin içinde yaşadığı toplumun ahlaki değer yargıları ve davranış tarzlarını kendine mal etme, benimseme sonucu ortaya çıkan yerleşik eğilim ve davranış özellikleri şeklinde ifade edilmektedir (Mehmedoğlu, 2004: 48). Buna göre karakterli insan, toplumun değer yargılarına uygun davranışta bulunan ve toplumun değerler sistemini içselleştirmiş olan kimse demektir.

Karakter kişiliğin sonradan öğrenilen ve bireyin sosyal ortamına işaret eden tarafı olup, tutum ve davranışlardaki kararlılığı ve devamlılığı ifade eder. Görüldüğü üzere karakter, kişiliğin bir parçasını, bir yönünü oluşturur. Dolayısıyla kişilik, karakterden daha geniş, onu da içerisine alan kapsamlı bir kavramdır (Peker, 2013: 144). Mizaç ise sözlükte “huy, yaratılış, tabiat” anlamına gelir. Psikolojide mizaç denilince bireyin doğuştan getirdiği bedensel ve duygusal özellikleri kapsayan, kolaylıkla değişmeyen ve kalıtımın etkili olduğu kişilik özellikleri anlamında kullanılır (Seyhan, 2016: 39-46).

Kişilik oluşumunu biyolojik şartlarla veya sosyo-kültürel etkilerle açıklayan teoriler, günümüzde yerlerini bütüncü görüşe bırakmıştır. Artık kişilik, doğuştan getirilen eğilimlerin ve ferdin çevresine kendine has uyumunu tayin eden kazanılmış özelliklerin yapılaşmış bütünü olarak anlaşılmaktadır. Ferdin kabiliyetleri onun kişiliğinin bir parçasını teşkil ettiği gibi, şekillenmesinde de önemli bir etkidir. İçinde yaşanılan toplumsal ve kültürel çevrede öğrenme, örnek alma ve özdeşim yoluyla kazanılan özellikler, ait olunan kültürün kendine has ayırıcı değerleri, din ve ahlak anlayışı, türlü davranış biçimleriyle, toplumsallaşma sürecinde kurulan ilişkiler, kişiliğin teşekkülünü etkiler. İnsanlar arası farklar, farklı kişilik tipleri, hem kalıtım hem de sosyo-kültürel çevre farklılıklarıyla açıklanmaktadır (Hökelekli, 1985: 17; Mehmedoğlu, 2004: 47; Selçuk, 1996: 15-16).

İnsanlarda görülen farklılıkların kalıttan mı, yoksa çevre ve eğitimden mi kaynaklandığı konusunda İbn Haldun bir sosyal bilimci olarak daha çok çevre etkilerine önem verir. Ancak o kalıttan gelen etkileri de göz ardı etmez (Ev, 2007: 62). Ona göre aslında yetenekler itibariyle insanlar farklı kalıtsal yapılara veya kuvvelere sahiptirler. Nefisler sınıf sınıftır ve her sınıf kendine has bir takım özellikleri vardır. Kökleri, yetiştirmeleri ve üremeleri itibariyle insanlar madenlere benzerler” (İbn Haldun, 2004: 180) derken yaratılıştan gelen bu farklılıklara işaret eder. Ancak kalıtsal olan bu özellikler sonradan çevre içinde kuvveden fiile geçerler (Ev, 2007: 62-63).

3.1. Sosyal Çevrenin Kişilik Gelişimine Etkisi

İbn Haldun düşüncesinde çevre faktörünün önemli bir yeri vardır. O, bu konuyla ilgili görüşlerini “İçinde yaşadığı çevre insanın tabiatının yerini alır”, “Adetler insan tabiatını ve karakterini belirler” şeklinde veciz ifadelerle dile getirir (İbn Haldun, 2004: 166; Günay, 1986: 74-75).

İbn Haldun, insan tabiatının özgün haliyle yani ilk fitrat üzerine olduğunu söyler. İnsan, hayra da şerre de eşit uzaklıktadır. Her ikisini de eşit oranda kabule yatkın olduğunu düşünür. Bu ikisinden hangisi daha önce insan tabiatına ulaşırsa, o yerleşir ve diğeri insandan uzaklaşır (İbn Haldun, 2004: 163; İbn Haldun, 2016: 326-327). İbn Haldun’un bu ifadeleri, toplumsal çevrenin insan

doğasının şekillenmesinde büyük bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Evkuran, 2008: 55). Nitekim İbn Haldun bu hususta Hz Peygamberin “ Her doğan (İslam) fitratı üzerine doğar. Sonra ana-babası onu Yahudileştirir, Hristiyanlaştırır veya Mecusileştirir” şeklindeki hadisini zikrederek dine dahi çevre faktörünün önemini belirtmektedir. Düşünürün bu konudaki görüşleri şöyledir (İbn Haldun, 2004: 163; İbn Haldun, 2016: 326-327): “Kişinin nefsi iyiliğe ve hayra götürecektir şeylere alışıp yönelirse ve bu hal onda bir meleke hâline gelirse, kötülüklerden uzaklaşır ve onun için kötülüğe götürecektir yollar zorlaşır. Kötülüğe alışıp yönelenler için de aynı şey geçerlidir.”

Sosyal bir varlık olan insanın kişiliğinin gelişmesinde çevresinin etkisi büyüktür. Yaratılışının gereği olarak etkilenmeye elverişli olan insan, kişiliğini ve toplumsal karakterini kazanırken, yaşadığı çevre ile sıkı bir etkileşimde bulunur. Bu gerçeğin farkında olan İbn Haldun, kişiliğin gelişmesinde çevrenin insan üzerindeki etkisinin kalıttan çok olduğuna vurgu yapar. Ona göre, hangi şekilde olursa olsun eğer bir kimsede kötülüklerin rengi iyice yerleşmiş, ondaki iyi huylar ve ahlaki güzellikler bozulmuşsa, nesebinin ve soy kütüğünün hoş ve asil olması ona hiçbir fayda vermeyecektir. Bu yüzden asil ve soylu sülalelere mensup olan pek çok kişinin, düşük ve seviyesiz insanlara katıldığı için ahlaklarının bozulduğu, geçimlerini temin etmek maksadıyla bayağı ve çirkin işleri meslek edindikleri ve kötülüğün her türlüüne bulaştıkları görülür (İbn Haldun, 2004: 508-509; İbn Haldun, 2016: 671).

Toplumun yaşam biçimi ile insanın kişiliği ve ahlaki değerleri arasında sıkı bir ilişki olduğu görüşünü benimseyen İbn Haldun, bu konuda kırsal bölgelerde yaşayan bedevilerle şehirde yaşayan hadarileri karşılaştırır. Ona göre, iyi huylar edinme konusunda kırsal yaşam (bedevilik), şehir yaşamından (hadarilikten) daha elverişlidir. Zira bedeviler, şehirlilere göre fazilete, iyiliğe ve güzel ahlaka daha yakındırlar. Bunun sebebi bedevilerin sadece zaruri ihtiyaçlarını karşılamak dışında dünyaya ve maddi menfaatlere yönelmemiş olmalarından dolayıdır. Dolayısıyla zenginliğin yol açtığı lüks yaşamın çekiciliğinden uzak durmaları, bedevilerin ilk fitratları üzere kalmalarını sağlamış ve fitratları bozulmamıştır. Şehir hayatında artan refah ve iktisadi bolluk, netice itibarıyla ahlaki düzeyden uzaklaşmaya sebep olur. İbn Haldun, bu durumu şöyle ifade eder (İbn Haldun, 2004: 163): “Şehirliler bu dünyanın nimetlerine aşırı meylettiklerinden, zevk ve eğlencelerle çok meşgul olduklarından ve şehvetlerini tatmin etmeye yöneldiklerinden zamanla nefisleri kirlenmiş ve bu kirlilik oranına göre de iyi ve hayırlı şeylerden uzaklaşmışlardır. Hatta hâl ve hareketlerinde utanma duyguları bile yok olmuştur. Birçoğunun meclislerde, büyüklerinin arasında ve mahremlerinin yanında çirkin küfürler ettiğine ve utanma duygusunun onları artık bu gibi çirkin davranışlardan alıkoyamadığına şahit olursun. Çünkü söz

ve davranışlarında kötü ve çirkin hareket etme alışkanlığı kendilerini sarmıştır.”

Görüldüğü üzere İbn Haldun düşüncesinde bolluk ve rahatlığın hüküm sürdüğü yaşam tarzı insanın kişiliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Her ne kadar hadari topluluklarda ekonomi ve sosyal gelişmişlik düzeyi bilimsel ilerlemeye katkı sağlasa da bu tarz yaşam şeklinin ahlaki anlamda yıkıcı bir etkisi de vardır. Çünkü lüks ve sefahate dalan insanların gerek arzu ve ihtiyaçlarının çokluğu, gerekse alıştıkları konforlu yaşam tarzını kaybetme endişesi şahsi çıkarlarını daha çok ön plana çıkarmalarına neden olur. Bu durum ise kişilik bozukluklarına yol açar. Dolayısıyla insanların çoğu, ihtiyaçlarını karşılamak için doğruluktan ayrılır ve kötülüğe meylederler (İbn Haldun, 2004: 508-509; Tartı, 2015: 93-102; Şahin, 2016: 53).

Aynı zamanda İbn Haldun, bedevilerin şehirlilere göre daha cesaret sahibi olmalarını yaşam tarzları ile ilişkilendirir. Düşünürü göre bedeviler büyük topluluklar hâlinde yaşamadıklarından dolayı kendi güvenliklerini bizzat kendileri yerine getirmek zorunda kalırlar. Düşmanlarına karşı korunmak ve hayatta kalabilmek için uyanık olmaları ve sürekli etraflarını gözetip kontrol etmeleri gerekir. Bu durum onların savaşı özelliklerini artırdığı gibi cesur, yiğit ve metanet sahibi bir kişilik yapısına sahip olmalarını da sağlar. Netice itibarıyla İbn Haldun “İnsanın tabiatı ve mizacının değil, imkânları ve alışkanlıklarının kişisi olduğunu belirtir. İnsanın alıştığı bir durum, giderek onun tabii karakterinin yerini tutmaya başlayan bir ahlak, meleke ve adet hâline geldiğini” dile getirir (İbn Haldun, 2004: 165; İbn Haldun, 2016: 330).

İbn Haldun benimsediği bu fikirleri ile Rousseau’ya öncülük ettiği görülmektedir. Rousseau’da İbn Haldun gibi ilkel ve uygar toplumları incelemiş ve İbn Haldun’un düşüncelerine benzer sonuçlara ulaşmıştır. Fransız düşünürü göre insanın ilk yaşam biçimi olan köy doğaldır, sükûnet içindedir. Bu yaşantı içerisindeki insanların kalpleri kirlenmemiş ve bozulmamıştır. Uygarlık ile ahlaki gelişim arasında olumsuz bir ilişki vardır. Zira yozlaşmanın en temel sebebi uygarlaşmadır. Rousseau için ilkel yaşam daha erdemlidir. İlkel insan, uygar insana göre daha fazla övülmeye değer erdem ve faziletlerle sahiptir (Rousseau, 2011: 222-223; Andıç-Andıç-Koçak, 2010: 89-95).

İbn Haldun’un düşünce sisteminde siyasi güç, insanın kişilik gelişimine olumlu ya da olumsuz yönde etki etmektedir. Ona göre; insanlar çoğunlukla başkalarının hüküm ve idaresi altında yaşadıkları için yöneticilerin tutum ve uygulamaları insanın doğası üzerine tesir ettiği görülür. “Eğer yöneticiler yumuşak kalpli ve adaletli olurlarsa insanların katlanmak zorunda kalacakları haksız hükümler ve yasaklar olmadığı için, o yönetim altındakiler, bir baskıya maruz kalmayacaklarına inanarak kendi kişiliklerindeki şecaat ve cesaretlerini

kaybetmeden muhafaza ederler, korkaklık ve tembellik yoluna sapmazlar. Dolayısıyla cüret ve cesaret tabiatlarının bir parçası olur. Yönetimler baskı, boyun eğdirme ve şiddete dayanırsa, halkın kuvvet ve şecaati kırılır, kendilerini savunacak cesaret ve güçlü kişiliği nefislerinde bulamazlar. İbn Haldun, Hz Ömer'in komutanlarına kuvvet ve şecaati kaybettirecek davranışlarda bulunmayı yasak etmesini buna bir delil olarak göstermektedir (İbn Haldun, 2004: 167).

Sonuç olarak İbn Haldun, sosyal çevrenin insan davranışlarına etki ettiğini, insanların uygun çevre şartlarında olumlu davranışlar kazandıklarını ifade etmektedir. Çevre, kişinin eğitimi üzerinde etkili olduğu gibi karakteri ve ahlaki üzerinde de etkilidir. Ona göre; bireyin doğuştan gelen bir takım özellikleri, çevrenin etkisiyle şekillenmektedir. Kişiliğin gelişmesinde sosyal çevrenin insan üzerindeki etkisi, kalıttan çok daha fazla ve baskındır.

3.2. Coğrafya ve İklimin (Tabii Çevrenin) Kişilik Gelişimine Etkisi

Coğrafi şartların ve iklimin insan ve toplum hayatı üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak belirleyici bir etkiye sahip olduğu düşüncesi, ilk çağlardan itibaren tartışılan bir konudur. Bu düşünceye göre fiziki çevre ve iklim insanların karakterlerini, davranış biçimlerini, sosyal ilişkilerini ve toplumsal yapılarını etkilemekte ve şekillendirmektedir (Demircioğlu, 2015: 143).

İnsanın yaşadığı coğrafyadan ve iklimden bağımsız olamayacağını düşünen İbn Haldun, iklimin insanın fiziki özellikleri, kişilikleri ve uygarlık düzeyleri üzerinde etkili olduğu görüşünü savunmuş ve bu düşüncesini temellendirmek için yeryüzünün coğrafi özellikleri ve iklim şekillerine ilişkin detaylı bilgiler vermiştir (İbn Haldun, 2016, 217-258; İbn Haldun, I, 2004: 82-115).

İbn Haldun, yaşamsal faaliyetleri dikkate alarak yeryüzünü yedi iklim² bölgesine ayırdığı görülür. Onun tasnif ettiği yedi iklim bölgesi günümüz modern bilimde ekolojik çevre tabiriyle ifade edilmektedir (Günay, 1986: 83). Düşünürümüze göre güneyde ekvatorun başlayıp art arda kuzeye doğru giden iklimler içinde umran için en mutedil olanı dördüncü iklimdir. Onun iki tarafında yer alan üçüncü ve beşinci iklim bölgeleri de itidale yakındır. Bu iki iklimi takip eden ikinci iklim ile altıncı iklim itidalden ve normalden uzaktır. Birinci ve yedinci iklim bölgeleri ise mutedil olmaktan çok daha fazla uzak olup umrana elverişli olmayan ve toplumsal hayatın gelişmediği alanlardır (İbn Haldun, 2016: 259; İbn Haldun, 2004: 116).

İbn Haldun sıcaklık değerlerini esas alarak yedi iklim bölgesini sıcak iklimler, ılıman iklimler ve soğuk iklimler kuşağı şeklinde üç ana kategoriye ayır

2. İslam düşünürlerince yedi iklim teorisi önemli bir yere sahiptir. Bu görüşün öncüleri için bk. Murat Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 47/2, 2006, s. 195-215

dığı söylenebilir. Birinci ve ikinci iklim bölgeleri sıcak iklim kuşağını oluşturmaktadır. Ekvator çizgisinin kuzeyinden itibaren başlayan bu bölgelerde güneş ışığının daha geniş açıyla düşmesinden dolayı hava çok sıcaktır. Üçüncü, dördüncü ve beşinci iklim bölgeleri de ılıman iklim kuşağını oluşturmaktadır. Dördüncü iklim bölgesi, en mutedil iklim şartlarının görüldüğü bölgedir. Son olarak altıncı ve yedinci iklim bölgeleri ılıman iklim bölgesinin kuzeyinde yer alır ve soğuk iklim bölgeleri olarak sınıflandırılır. Özellikle yedinci iklim bölgesinde aşırı soğuk hava şartları görülür (Şahin-Belge, 2016: 449; Okşar, 2018: 1050).

İbn Haldun, hava sıcaklığının uygun olmasından dolayı üç, dört ve beşinci iklim bölgelerinde ilim, sanat, bina, giyecek, yiyecek ve meyvelerin hatta hayvanlar ve canlılar dâhil her şeyin itidal ve kemal özellikler taşıdığını belirtir. Ayrıca ılıman iklimlerde yaşayan insanlar; beden, renk, ahlak ve dini yaşayış bakımından en mutedil ve mükemmel olma özelliğine sahiptirler. Nübüvvet müessesesi bile bu iklimlerde ortaya çıkmıştır. Zira bu üç iklim bölgesinin dışında kalan güney ve kuzey bölgelere peygamber gönderildiğine dair bir bilgi yoktur. İbn Haldun'a göre bunun sebebi, peygamberler yaratılış ve ahlak bakımından en mükemmel insanlar arasından seçilmekte olup, bu tür faziletli insanlar da sadece bu bölgelerde mevcut olur. O, bu görüşünü "Siz insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz" (Âl-i İmran, 3/110) ayetiyle de temellendirir (İbn Haldun, 2016: 259; İbn Haldun, 2004: 116). İnsanların huylarını ve karakterlerinin teşekkülünü coğrafi özelliklere ve iklim şartlarına bağlayan İbn Haldun'un nübüvvet müessesesini de bu faktörlerle açıklaması dikkate şayandır. Sonuç olarak İbn Haldun düşüncesinde iklimle sosyal hayat arasında pek sıkı bir münasebet vardır. Hatta bu yakın münasebetin tesirlerini sosyal hayatın önemli bir yönünü oluşturan ahlak, maneviyat ve dinde de görmek mümkündür.

İbn Haldun, iklimi mutedil olan kuşakta yaşayan insanların, iklimin kendilerine sağladığı uygun şartlardan dolayı ilimde, sanatta çok ileri bir düzeye ulaştıklarını belirtmekte; genel olarak hayatlarının her alanında aşırılıktan uzak ve umran bakımından ileri seviyede olduklarını dile getirmektedir. Burada yaşayanlar, mesken, kılık-kıyafet, gıda ve sanat bakımından mutedil bir özellik gösterirler. Taşlardan evler inşa ettikleri, bu evleri sanat eserleriyle süsledikleri, alet ve edevat yapma konusunda birbirleriyle yarıştıkları ve bütün bu sahalarda çok ileri bir düzeye ulaştıkları görülür. İbn Haldun, söz konusu olan insanların; Mağrip, Suriye, Hicaz, Yemen, Irak, İran, Hind, Sind (İndus), Çin ahalisi olduğunu söyler. Ayrıca Endülüs, Frenk, Gallılar, Rum ve Yunan halkı da benzer özelliklere sahiptirler. Bu bölgelerde yaşayan insanlar itidal üzere olduğu gibi bunlara komşu olan halklar da böyledir. Ancak düşünürümüze göre

bahsi geçen bölgelerden Irak ve Suriye, orta kısımda yer alması sebebiyle iklimin en mutedil olduğu bölgeleri oluştururlar (İbn Haldun, 2016: 260; İbn Haldun, I, 2004: 116-117).

İbn Haldun, mutedil olan iklimin, insan üzerindeki etkilerini ifade ettikten sonra, itidalden uzak iklim bölgelerinde yaşayan insanlar hakkında şu tespitlerde bulunur: Hem sıcak iklimler hem de soğuk iklimler insanın bedensel ve zihinsel açıdan gelişmesini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu bölgelerde yaşayan insanlar mutedil iklim şartlarından uzak oldukları için uzaklıkları nispetinde ahlakları ve tabiatları da insanlıktan uzaklaşıp hayvanlara yaklaşmaktadır ve ilkel bir hayat sürdürmektedirler. Dolayısıyla konuşan hayvandan çok konuşmayan hayvanların huylarına daha yakındırlar. İbn Haldun bu konuda birinci iklim ahalisinden olan Sudanlıları örnek gösterir ve onların birçoğunun ormanlarda ve mağaralarda ikamet ettiklerini, ot ile beslendiklerini ve yabani-leştiklerini ifade eder. Soğuk iklim kuşağında bulunan Sakalibe (Slavlar, Eskimolar) halkının durumunun, Sudan halkıyla aynı olduğunu söyleyen İbn Haldun, sıcak ve soğuk iklimlerde yaşayanların insani gelişmişlik bakımından farklı olmadığını belirtmektedir. Aynı şekilde dini konulardan ve ilimlerden de uzaktırlar (İbn Haldun, 2016: 260-261; İbn Haldun, I, 2004: 117).

İbn Haldun'a göre iklim sadece insanların yaşayış ve ahlaki özelliklerini etkilemez. Aynı zamanda fiziki özelliklerini de etkiler. Güneyde aşırı sıcak bir iklim hâkim olduğundan dolayı burada yaşayan insanların derileri siyahlaşırken tam tersi konumda olan kuzey yarım kürede çok soğuk olduğu için burada yaşayanların derileri beyaz, gözleri mavi, ciltleri benekli, tüyleri ve saçları sarışın bir renge bürünür. Milletlerin ten renklerinin coğrafi şartlara ve iklime bağlı olduğunu savunan İbn Haldun, bu konudaki görüşlerini şöyle açıklar: “Birinci ve ikinci iklim bölgelerinde yaşayanların beden renklerinin siyah olmasının nedeni, güneydeki aşırı sıcaklığın hâkim olduğu iklimdir. Orada güneş her sene, birbirine yakın aralıklarla, iki kere tam tepeden vurur ve bu hal mevsim boyunca devam eder. Güneş tam tepede olduğu için ışınları bol gelir, şiddetli bir hararete maruz bırakır ve bunun sonucu olarak da orada yaşayanların derileri siyahlaşır. Kuzeyde yer alan altıncı ve yedinci iklim bölgesinde aşırı soğuk olmasından dolayı burada yaşayanların derileri de beyazdır. Çünkü bu bölgelerde güneş hiçbir zaman tepede veya tepeye yakın bir noktada olmaz. Bunun sonucu olarak sıcaklık çok zayıf kalır, bütün sene boyunca şiddetli soğuk hâkim olur ve bu bölgelerde yaşayanların derileri beyazlayıp, tüyleri ve saçları seyrekleşir” (İbn Haldun, 2016: 261-262; İbn Haldun, 2004: 117-118).

İbn Haldun, milletlerin ten renklerinin sadece neseple açıklanmasını doğru bulmadığı gibi; Sudan ve Habeşli halkın zenci olmalarının, soylarının Ham'a

dayanmasıyla açıklanmasına da karşı çıkar³ ve nesep bilginlerinin bu konudaki düşüncelerinin hatalı olduğunu belirtir. Ayrıca nesep âlimlerinin böyle düşüncelerinin sebebini, sıcaklık ve soğukluğun tabiatını ve canlıların yaşadıkları iklimin kendilerine olan etkilerini bilmemelerinden kaynaklandığını söyler. Ünlü hekim İbn-i Sina'nın tıbbı dair yazdığı manzumesini bu konuya delil getirir: "Sıcaklık zencilerin bedenlerini değiştirmiş, hatta derilerine siyahlığı bir elbise olarak giydirmiştir. Slavlar ise (soğukun etkisinden) beyaz renk kazanmışlardır. Hatta bu derileri yumuşamış ve incelmıştır." (İbn Haldun, 2016: 263; İbn Haldun, 2004: 118-119). Sonuç olarak İbn Haldun'a göre irki vasıfların ve kavmi hususiyetlerin meydana gelmesinde asıl olan fiziki çevre ve iklim şartlarıdır. Dolayısıyla onun ırk anlayışı biyolojik değil, coğrafi olduğu söylenebilir (Belge, 2016: 81; Şahin-Belge, 2016: 452).

İbn Haldun'a göre iklim şartları insanların renklerine etki ettiği gibi mizaçlarına ve tabiatlarına da etki etmektedir. Sudanlıların (zencilerin) karakter ve huylarının hafifmeşrep, yeğni, tatasız, çok neşeli ve eğlenceye düşkün oldukları görülmekte, bu özelliklerinden dolayı da her yerde ahmak olarak nitelendirilmektedirler. Bunun sebebi sıcaklığın insan bünyesine etkisinin bir sonucudur. Bilindiği üzere sıcaklığın etkisiyle, nefis/ruh gevşeyip genişler ve bunun sonucunda bir keyiflenme/neşe hali ortaya çıkar. Aynı şey hamama gidenler için de geçerlidir. İbn Haldun'a göre hamamın sıcak havası, ruhlara temas etmesiyle birlikte insanlarda ferahlık ve keyif hissi meydana getirir. Bu nedenle hamama giren insanların birçoğu sıcaklığın etkisiyle neşelenir ve şarkı söylemeye başladıkları görülür. İşte siyahîler aşırı sıcakların bulunduğu kuşaklarda yaşadıklarından ruhları, dördüncü kuşakta yaşayanlara göre çok daha haremli ve gevşemiş olmaktadır. Bu durum onların hızlı bir şekilde sevinip neşelenmelerini sağlamaktadır. İbn Haldun'a göre, deniz kenarında yaşayanlar da belli bir ölçüde siyahîler gibidir. Zira sıcak hava, sahil kesiminde yaşayan insanlarda bir ferahlık, neşe ve hafiflik hissi uyandırır. Denizin hafifletici etkisini üçüncü iklim kuşağında bulunan Cezayir'de ve Mısır'da bile görmek mümkündür. Sıcaklığın etkisiyle Mısır halkı ferahlık ve hafiflik hissine sahiptir, işlerin sonuçlarını pek umursamazlar. Dolayısıyla kaygısız olurlar ve gelecekte ihtiyaç olur diye bir yıllık değil, bir aylık bile gıda biriktirmezler. Geçimlerini günlük olarak pazardan karşılarlar (İbn Haldun, 2016: 266-267; İbn Haldun, 2004: 121-122).

Oysa soğuk ve yüksek kesimlerde yaşayanlar sıcak iklimde yaşayanların tersine hüzünlü ve aşırı tedbirdirler. İbn Haldun bu konuda Fas halkını örnek gösterir. Onların hep hüzünlü oldukları ve işlerinin sonucunu düşünüp tedbir

3. Nesep (Soy) bilginleri, Zencilerin Nuh'un oğlu Ham'ın soyundan geldiklerini ve onların Hz Nuh'un bedduası sebebiyle siyah renkte olduklarını rivayet etmişlerdir (Bkz. İbn Haldun, 2004: 117; Günay, 1986: 85).

almakta aşırıya kaçtıkları görülür. İki senelik buğdaylarını önceden stokladıkları hâlde bu stoktan bir şey azalacak korkusuyla günün erken saatlerinde hemen pazara giderler (İbn Haldun, 2016: 267; İbn Haldun, 2004: 122). Görüldüğü üzere İbn Haldun, insanların neşeli veya üzüntülü olmasını, yine aynı şekilde aşırı tedbirli olmasını çevre faktörleriyle açıklamakta, insanların karakter özellikleriyle yaşadıkları iklim arasında bir ilişki olduğuna dikkat çekmektedir.

İbn Haldun, Sudanlıların hafifmeşrep, keyiflerine düşkün, kararsız olmalarının sebebini Mesudi'nin de tahlil etmeye çalıştığını, ancak Calinos ve Yakub bin İshak Kindi'nin bu konuda söylediklerini nakletmekten başka bir şey yapmadığını söyler. Calinos ve Kindi ise bu durumu Sudanlıların beyinlerinin gelişmemiş ve bunun neticesi olarak akıllarının zayıf kalmış olmasından ileri geldiğini iddia etmişlerdir. İbn Haldun, bu açıklamayı yetersiz görmekte ve hiçbir delile dayanmadığından reddetmektedir (İbn Haldun, 2016: 267; İbn Haldun, 2004: 122). Ona göre Sudan ahalisinin böyle olması aşırı sıcak iklimin sonucudur. Zira hava ve iklim şartları insanın fiziki yapısını etkilediği gibi ahlak, huy, mizaç ve ruh yapısını da etkilemektedir (Belge, 2016: 65-66).

Günümüzde yapılan araştırmalar, İbn Haldun'un düşüncelerine ışık tutması açısından önemlidir. Örneğin Alptekin, Trabzon halkı üzerine yaptığı araştırmada içinde bulunulan iklim şartlarının insanların yaşamını olumlu veya olumsuz etkilediğini; bunun da onların mizaçlarına doğrudan etki ettiğini düşünmektedir. Bu konudaki görüşleri şöyledir: "Genelde Doğu Karadeniz ve özelde Trabzon toplumu dinamik, fevri (asabi), zeki, yerel kimlik idraki yüksek, tutumlu ve gösterişli olarak nitelendirilebilecek bir takım ayırt edici özelliğe sahiptir. Bütün bu ayırt edici toplumsal özellikler, coğrafi şartlar, iklim, bitki örtüsü ve beslenme şekilleriyle açıklanabilir" (Alptekin, 2013: 77-98).

Doğanay ve Sever ise iklimin insan, çevre ve ekonomi olmak üzere birçok alana etkisi olduğu görüşünü benimsemektedirler. Onlara göre; İklim, yeryüzü şekillerinin oluşumunu, bitki örtüsünün dağılışını, akarsu rejimlerini ve debilerini, denizlerin sıcaklığını ve tuzluluğunu, hayvancılık faaliyetlerini, giyilen kıyafetleri, beslenme alışkanlıklarını, tarım faaliyetlerini, ticaret ve ulaşım etkinliklerini, nüfusun ve yerleşim alanlarının dağılışını, insan yapılarını, karakterlerini ve kültürlerini dolaylı veya doğrudan etkilemektedir (Doğanay-Sever, 2016: 217).

İklimin insan üzerindeki etkileri bağlamında İbn Haldun'un ileri sürdüğü görüşlerin orijinal olmadığı ve uzun zamandan beri İslâm düşünürleri tarafından dile getirildiği ifade edilerek eleştirilmiştir. Zira İbn Haldun'dan önce yaşayan Kindi (ö.252/866), Mesudi (ö. 345/956), İbnü'n- Nefis (ö. 687/1288), Semerkandi (ö. 702/1322) gibi düşünürler eserlerinde, tabiat şartları ve iklimin insan ve diğer canlıları etkilediğiyle ilgili yer yer görüş belirtmişlerdir (bk.

Kindi, 2006: 219-220; Turgut, 2013: 176-180; Okşar, 2018: 1038-1054). Ancak İbn Haldun'un adı geçen İslam düşünürlerinden temel farkı tabiat-insan ilişkisini ayrıntılı ve sistemli bir şekilde incelemiş olmasıdır. İbn Haldun kendi dönemine kadar detaylı ve sistemli bir şekilde üzerinde durulmamış konularda düşüncelerini açıklamış ve bunların analizini yapmıştır (Turgut, 2013: 188-189).

3.3. Beslenme Alışkanlığı ve Gıdaların Kişilik Gelişimine Etkisi

İnsanın hayatta kalması, sağlığını koruması ve yaşam kalitesini yükseltmesi için ihtiyaç duyduğu gıda maddelerini uygun zaman ve miktarda temin etmesi şeklinde tanımlanan beslenme (Merdal, 2004: 9); büyüme, gelişme, sağlıklı yaşama, hastalıklardan korunma, fiziki ve zihni faaliyetleri gerçekleştirme konusunda insan için zorunlu ve doğal yaşam unsurlarının başında gelmektedir.

Beslenmede amaç sadece karın doyurmak, açlığı bastırmak ya da canımızın çektiği besinleri istediğimiz zaman istediğimiz kadar yemek değildir. Beslenmede temel amaç; kişinin yaşına, cinsiyetine, içinde bulunduğu fizyolojik duruma göre ihtiyacı olan besin maddelerini ve enerjiyi yeterli miktarda ve ihtiyaç duyulan zamanda besinler yoluyla alabilmektir (Yılmaz, 2013: 102). O hâlde yaşamın sağlıklı bir şekilde devam etmesi için yapılması gereken en temel ve öncelikli eylem hiç şüphesiz beslenmedir.

Beslenmenin kişilik üzerine bir etkisinin olup olmadığı, modern psikolojinin de cevap aradığı konulardan biridir. Yapılan araştırmalar neticesinde elde edilen en önemli bulgulardan biri, merkezi sinir sisteminin sadece genetik belirleyiciler tarafından değil, aynı zamanda çevresel faktörler tarafından inşa edildiğidir. Hiç şüphesiz çevresel faktörlerden biri olan beslenme, genetik yapıyı etkileyen ve beyin gelişimini belirleyen bir etken olarak değerlendirilmektedir (Gültekin, 2013: 84-85). Dolayısıyla alınan besinler, bireyin vücut gelişimi yanında, beyin gelişimine ve dolaylı olarak da kişilik gelişimine etki etmektedir.

Gıdaların ve beslenme alışkanlıklarının kişiliği etkileyen ve şekillendiren faktörlerden biri olduğu hususunda en dikkat çekici tespitler İbn Haldun'a aittir (Bayar, 2018: 123-134). O, besinler ve kişilik gelişimi arasındaki ilişkiyi şöyle temellendirir; Refah ve bolluk, genellikle zihin performansı ve ahlak üzerinde olumsuz; az yemek ve zor ekonomik şartlar da olumlu bir yönde etkilemektedir. İbn Haldun'a göre; "Çok fazla ve karışık gıda almak, vücutta kötü kokulara ve artıklara neden olur. Bunun sonucunda vücut dengesiz olarak gelişir ve şişmanlıktan dolayı renk ve şekil çirkin görülür. Aynı şekilde bu gıdalardan oluşan bozulmuş ve kötü sıvıların beyne gitmesiyle aklın ve düşüncenin üzeri örtülür, neticede anlayışsızlık, gaflet ve genel olarak bütün iyi hallerden sapma baş gösterir." (İbn Haldun, 2004:124).

Her türlü meyve, sebze ve ürünün bulunduğu verimli yerlerde bolluk içinde yaşayan insanların genellikle kıt anlayışlı ve kaba cisimli kişiler oldukları görülür. Çöllerde bolluktan yoksun olarak yaşayanların bedenleri ve ahlakları, bolluk içinde yaşayanlardan daha iyidir. Onların renkleri daha canlı, bedenleri daha diri, şekilleri daha mükemmel, ahlakları aşırılıktan uzak ve ilimleri anlayıp kavrama noktasında akılları daha parlak ve keskindir (İbn Haldun, 2016: 270-271; İbn Haldun, 2004: 123-124). İbn Haldun'a göre bolluk içindeki Mağrip halkıyla toprakları verimsiz ve çoğunlukla yiyecekleri mısır olan Endülüs halkının durumu da böyledir. Endülüs halkında başkalarında bulunmayan bir zihin açıklığı, zekâ parlaklığı, beden hafifliği, vücut çevikliği ve öğrenme kabiliyetlerinin çok yüksek olduğu görülür (İbn Haldun, 2016: 271; İbn Haldun, 2004:124).

Genel bir kanı olarak zenginliğin ve bolluğun insanı daha gelişkin, üretken ve sağlıklı kılacağı düşüncesi yaygınsa da, İbn Haldun'a göre her şeyin fazlası zarar olduğu gibi fazla bolluk, toplumun yapısını olumsuz anlamda etkileyebilir. Zira refah ve bolluk ortamı insanın arzularını iyice kıskırtır, hazcılığı ve bağımlılığı güçlendirir, ahlaki yozlaşmalara neden olur. Böylece insanın değerleri ve karakteri üzerinde menfi etkiler oluşur (Göcen, 2013: 189).

Yine İbn Haldun'a göre az yemek tüketmek ve ölçülü beslenmek vücut için her açıdan, çok yemekten daha sağlıklıdır. Zira beden ve aklın sağlıklı ve zinde olmasında az yemenin ciddi etkisi vardır (İbn Haldun, 2016: 274; İbn Haldun, 2004: 126). Hekimlerin tespitlerine göre aç kalmanın; vücudu toksin, bakteri ve virüslerden arındırmak, vücudun yağ ve protein depolarını yakmak, zararlı hücrelerin oluşmasına mani olmak, kilo dengesini sağlamak gibi faydaları bulunmaktadır (Kutluay, 2017: 65). Bu bağlamda Peygamberimizin *Oruç tutunuz, sıhhat bulunuz*" tavsiyesi son derece manidardır.

Yenilen gıdaların miktarı ahlak ve huy üzerinde etkili olduğu gibi, İbn Haldun'a göre gıdaların türü de insanın kişiliğinin şekillenmesinde etkili olmaktadır. O, deve sütü ve etiyle beslenenlerin zorluklar ve ağır yükler karşısında sabır ve tahammül gösterdiklerini bu konuya örnek olarak zikreder ve görüşlerini şöyle dile getirir (İbn Haldun, 2004: 126): "Deve sütü ve etiyle beslenenlerin, zorluklar ve ağır yükler karşısında sabır ve tahammül gösterdiklerine şahit olunmaktadır. Bilindiği gibi böyle durumlar karşısında sabır ve tahammül sergilemek develerin bir özelliğidir. Aynı şekilde bu kişilerin bağırsakları da develerinki gibi sıhhatli ve dayanıklıdır. Başkalarına zarar veren gıdalar bunlara zarar vermez."

Günümüzde yapılan araştırmalarda da bazı gıda maddelerinin psikolojik etkilere sahip oldukları tespit edilmiştir. Örneğin; yeterli süre ve miktarda anne sütü ile beslenen çocukların zekâlarının ve öğrenme kabiliyetlerinin daha fazla

geliştiği, daha aktif ve IQ seviyelerinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir (Yılmaz, 2013: 124). Ayrıca Kirazın insanı zinde tuttuğu, ruh hâline ve sosyal ilişkilere pozitif etkisinin olduğu (Gültekin, 2013: 87); fazla et yiyen insanların daha saldırgan, duyarsız ve kaba oldukları görölmüştür (Yılmaz, 2013: 124).

Alptekin tarafından yapılan bir araştırmada ise, Trabzon halkının aceleciliği ve zekâsı ile beslenme alışkanlığı arasında bir ilişki kurulmuştur. Alptekin'e göre mısır bu yörenin en önemli tarım mahsullerinden biri olup, mutfak kültüründe önemli bir yeri vardır. Dolayısıyla son derece tüketimi yaygındır. Zengin karbonhidrat içeriğiyle kalorisi yüksek bir besin kaynağı olan mısır, diğer besin maddelerinde az bulunan fosforca da zengindir. Mısırın çok tüketilmesi bireyde enerjik ve dinamik bir hal oluşturur. Ayrıca tahıl gurubundan buğdayın az tüketilmesi de yöre insanının mizacının oluşmasında etkin bir faktördür. Zira buğdayda bulunan ve sakinleştirici etkisi olan B12 vitamininin eksikliği uzun zaman sonra Trabzon insanında fevrilik, asabilik ve çabuk sinirlenmek gibi bir mizacın oluşmasına sebep olmuştur (Alptekin, 2013: 87-88).

İbn Haldun'un bu konuda verdiği bilgilerin bir kısmı eleştirilebilir. Günümüzde dengeli beslenmenin, hayvansal ürünler, tahıl, sebze ve meyvelerden oluşan ürünlerin dengeli bir şekilde tüketilmesinin, beden ve zekâ gelişimini olumlu etkilediği bilimsel gerçeklerden biri olarak kabul edilmektedir (Ev, 2007: 66). Dolayısıyla yetersiz beslenmenin bilişsel gelişim ve davranışlar üzerinde olumsuz etkilerinin olduğu, yetersiz beslenen bireylerin yeterli beslenenlere göre daha az sosyal, daha az dikkatli, daha fazla kaygılı ve daha negatif duygusallığa sahip oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca şizofreni, şizoid kişilik bozuklukları ve anti sosyal davranışlar gibi bazı psikiyatrik hastalıklar yetersiz beslenme ile ilişkilendirilmiştir (Gültekin, 2013: 85-86). Kişilerin hem sağlıklı ve üretken olmaları hem de aklen, ruhen ve sosyal yönden iyi gelişmiş bir bedene sahip olmaları ancak dengeli ve sağlıklı beslenmelerinin bir sonucu olabilir. İbn Haldun, yukarıda zikredilen görüşleriyle insanın yeme alışkanlıklarına dikkat etmesi gerektiği mesajını vermeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Zira O, insanların aşırı yemeye ve keyfe düşkünlüğünü bir sorun olarak görmekte ve bunun bir takım fiziksel, zihinsel ve ruhsal problemlere yol açtığını imâ etmektedir. İbn Haldun'un bu tespitleri obezite ile mücadele eden çağımız insanının sağlık problemleriyle de örtüşmektedir (Turgut, 2013: 186). Hiç şüphesiz hareketsizlik ve fazla yeme-içme, günümüzün hastalığı olan obeziteye neden olmaktadır. Yapılan araştırmalarda aşırı yeme ve şişmanlığın, insanın benlik algısı üzerinde derin hasarlar bıraktığı; Psikanalitik araştırmalarda da obezitenin, kişilik bozukluğunun psikosomatik bir belirtisi olduğu tespit edilmiştir (Pişkin, 2014: 152).

Yeme davranışının ruhsal durumla olan kuvvetli ilişkisi ve özellikle aşırı beslenmenin etik ve fizyolojik zararları dolayısıyla Hz Peygamber yeme dürtüsünün kontrol altına alınması için tavsiyelerde bulunmuş,⁴ aşırı beslenmenin sağlık açısından birçok olumsuzluklara sebep olacağını ve beslenmede ölçülü olmak gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca kutsal kitabımız Kur'an, beslenme konusunda gereğinden fazla tüketimi israf olarak isimlendirerek insanlara orta yolu önermiş, yeme-içmede aşırı gidilmemesini istemiştir.⁵ O hâlde aşırı beslenmek dinî açıdan istenmeyen bir davranış olduğu görülmektedir. İbn Haldun'un beslenmede ölçülü olma düşüncesi Kuran ve Sünnette ifade edilen görüşlerin bir yansıması olarak değerlendirilmek mümkündür.

Beslenme alışkanlığı insanın yapısını, şahsiyetini etkilediği gibi, dini hayatını ve ibadetlerini de etkileyen faktörlerden biridir. İbn Haldun'a göre çok yemek yemenin din ve ibadetler konusunda da olumsuz etkileri vardır. Lüks içinde yaşamayıp kendilerini zevklerden ve lezzetli şeylerden uzak tutanlar, bolluk ve lüks içinde yaşayanlara göre daha dindar ve ibadetlere daha düşkündürler. Bu konuda İbn Haldun'un ifadeleri şöyledir; "Çok fazla et, birbirinden farklı ve abartılı gıdalar ile kepeksiz buğday ekmeği yemeleriyle bağlantılı olarak kalplerinin katı ve gafil olmasından dolayı, şehirlerde ibadetlere düşkün insanlar azdır. Âbidler daha çok darlık içindeki bedevilerden çıkar"(İbn Haldun, 2016: 271-272; İbn Haldun, 2004: 124). İbn Haldun'un bu ifadelerinden, beslenmenin sadece basit ve sıradan bir biyolojik faaliyet olmadığı, aynı zamanda insanın hem karakterini, hem de ibadet hayatını etkileyecek kadar manevi derinliği olan psikolojik bir faaliyet olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Haldun'a göre bedeviler, hadarilerden daha dindar, ibadetlerine daha bağlı, dünyaya daha az düşkün olur. Bunun sebebi, bedevilerin fitratlarının bozulmaması, ilk fitratları üzere olmaya devam etmeleridir. Lüks hayat ve aşırı tüketim/beslenme, kötü alışkanlıkları ve çirkin ahlaki davranışları beraberinde getirmekte, insanın doğasını/fitratını bozmaktadır. Bu bağlamda aşırı tüketime ve israfa odaklanan, yaşam alışkanlıklarının devamı için manevi değerlerden taviz veren şehir insanı İbn Haldun tarafından eleştirildiği görülmektedir.

Günümüzde de İbn Haldun'un düşüncesine paralel olarak sanayileşmiş ve şehirleşmiş ülkelerde ekonomik kalkınma ile birlikte dindarlığın zayıfladığı görülmüştür. Köktaş tarafından yapılan çalışmada sosyo-ekonomik durum yükseldikçe dindarlıkta belirgin bir azalmanın olduğu; ekonomik gelişmişlik

4. Peygamberimiz bir hadis-i şerifinde "Âdemoğlu midesinden daha şerli bir kap doldurmuştur. Âdemoğluna belini doğrultacağı kadar lokma yeterlidir. Eğer nefsi galebe çalar ve daha fazla yemek isterse, bu durumda midesini üçe ayırsın; biri yemek biri su, biri de rahat nefes için olsun" (Tirmizi, Zühd 47; İbn Mace, Et'ime 50) buyurarak beslenmede ölçülü olmak gerektiğini ifade etmiştir.

5. "...yiyin, için, fakat israf etmeyin; Allah israf edenleri sevmez."Araf 7/31

düzeyindeki yükselme, sekülerleşme eğilimlerini de beraberinde getirdiği tespit edilmiştir (Köktaş, 1993: 136, 214). Sonuç olarak kişilerin gelir durumu ve bununla paralel olarak sürdürdükleri yaşam tarzı, onların fikir dünyalarını ve olaylara bakış açılarını etkilediği gibi dindarlıklarını da etkilemektedir. Lüks ve israfın artmasıyla insanın refah ve bolluğa olan bağımlılığı, manevi değerlerin aşınmasına, ibadet ve dinî hayata bağlılığın azalmasına yol açtığı söylenebilir.

Tasavvuf düşüncesinde de nefsi eğitmek için uygulanan riyazet yönteminin en önemli unsurlarından biri olan az yemek, manevi ilerlemenin bir aracı olarak görülmüştür (Uludağ, 2008: 143-144; Demirdaş, 2011: 81-83). Önemli mutasavvıf ve düşünürlerimizden olan Erzurumlu İbrahim Hakkî'da, İbn Haldun'un görüşlerine paralel olarak çok yemek yiyen kimsenin ibadetten zevk alamayacağını, çok yemek bedene ağırlık ve uyku verdiğinden dolayı böyle kimselerin Allah'a itaatten uzaklaşarak, ibadetlerinin azalacağını ifade eder. Yine O'na göre; İbadet için kuvvet ve zindelik gerektiğinden, bu durum ancak az yemek ve nefisle cihat etmekle mümkün olabilir (Erzurumî, 1987: 93-95; Göktaş, 2012: 47-55). Mutasavvıflara göre az yemek, ibadette devamlılığı sağlamakta, çok yemek ise, insanın dini iradesinin gevşemesine ve uhrevî yönelişini kaybetmesine neden olmaktadır. Mutasavvıflar gibi İbn Haldun'da aşırı beslenmeyi, manevi ilerlemenin ve ibadetlerin önündeki en büyük engellerden biri olarak görmektedir. Sonuç olarak İbn Haldun'a göre yeme duygusunun terbiyesi ile insan şahsiyeti arasında güçlü bir ilişki vardır. Ayrıca nefsanî duyguları ıslah etmenin yolu da az yemekten geçmektedir.

3.4. Eğitim-Öğretimin Kişilik Gelişimine Etkisi

Eğitim, bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla kasıtlı ve istendik değişiklikler oluşturma süreci şeklinde tanımlanmaktadır (Duman, 2011: 7; Erden-Akman, 2003: 14). Bireyin kişiliğinde, tavırlarında ve ahlaki ölçülerinde olumlu yönde değişiklikler meydana getirmek eğitimin amaçlarındandır. Öğretim ise eğitimin planlı-programlı biçimde yürütülen kısmını oluşturur. Dolayısıyla öğretim; öğrenmeyi gerçekleştirmeye yönelik planlı etkinlikler bütünü olarak açıklanabilir (Güven, 2011: 154-155). İbn Haldun düşüncesinde, eğitim ve öğretim toplumsal bir varlık olan insan için zorunlu bir ihtiyaçtır. İnsanın eğitilebilir bir varlık olması, onun düşünebilir bir varlık olmasıyla ilişkilidir. İnsanda düşüncenin oluşması iyiyi kötüden ayırt eden temyizi aklın gelişmesiyle başlar. Dolayısıyla insan bu aşamadan önce herhangi bir bilgiye sahip değildir ve diğer canlılardan (hayvanlardan) farksız konumdadır. İnsanın bilgiyi elde etmesi ve öğrenmesi ancak temyiz çağına ulaşmakla bilinçli bir hale gelir (İbn Haldun, 2004: 657; İbn Haldun, 2016: 775). Bu ifadelerden İbn Hal-

dun'un, düşünme gücü ile insanın diğer varlıklardan ayrıldığına ve bu güç sayesinde bilgi elde edip bir gelişme gösterebildiğine işaret ettiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bilgilenme süreci insanın köklü bir dönüşümünü sağlar ve kişiliğini olgunlaştırır.

İbn Haldun insanın hiçbir bilgiye sahip olmadan doğduğu tezini kabul eder ve her bireyin doğduğu andan itibaren kendisini kuşatan sosyal bir çevreyle karşılaştığını ve bu çevre içerisinde şekillendiğini belirtir. Bu görüşünü “İnsan tabiatı itibariyle cahil, ilim kazanma itibariyle âlimdir” şeklinde dile getirir. Ona göre insanın bilgisi/öğrenmesi, bilinen şeylerin suretlerinin onların zihinlerinde -daha önce mevcut değilken- mevcut hale gelmesidir. Dolayısıyla insan bilgisinin tamamı mükteseptir ve insanın oluşturduğu bütün yapılar öğrenme sonucu gerçekleşir (İbn Haldun, 2004: 654; Oruç, 2010: 132). Öğrenmenin zorunlu bir sonucu olarak bir değişimden bahsetmek mümkündür. Günümüzde eğitimci ve psikologların büyük çoğunluğu öğrenmeyi, insanın davranışlarında ve potansiyel performansında meydana gelen kalıcı izli değişim/gelişim olarak tanımlarlar (Duman, 2011: 28-29). İbn Haldun'a göre de öğrenme bireyin bilişsel, duyuşsal ve davranışsal bütün yönlerinde gelişmeyi içerir ve hayatının sonuna kadar devam eden bir süreçtir.

Zekânın gelişiminde eğitimin ve çevrenin etkisini önemli gören ve bunu savunan İbn Haldun, doğulu insanların daha zeki ve akıllı olmalarını yaratılıştan gelen bir özellik olarak görenleri eleştirir. Bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade eder; “Dar görüşlü kimseler, doğuluların daha zeki ve akıllı olmalarının sebebini, Mağriplilerden farklı olarak insanî yaratılışlarındaki mükemmellik olduğunu sanırlar, ancak bu doğru değildir (İbn Haldun, 2004: 604-606). İbn Haldun doğu ve mağrip bölgeleri arasında, insanlığın hakikati noktasında bir fark olmadığını, böyle bir farkın birinci ve yedinci kuşaklar gibi aşırı sıcak ve soğuk iklim sahip yerlerdeki insanlara kıyasla görülebileceğini ifade eder. Doğu bölgelerindeki insanların mağriptekilere olan tek üstünlüğü medeniliğin insandaki etkileridir. Dolayısıyla medenilerde görülen parlak ve gelişmiş akıl ve zekânın sebebi sanatlar ve eğitim-öğretimdir (İbn Haldun, 2004: 605).

Eğitim-öğretim insanın zekâsını geliştirdiği gibi, düşüncesini de parlatıp aydınlatmaktadır. İnsan nefsi ancak yeni şeyleri idrak edip öğrenmekle ve öğrendiği bu şeylerin meleke hâlinde nefse dönmesiyle gelişip olgunlaşır. İşte bu melekelerin nefiste bıraktığı ilmî etkiler zekâyı geliştirir. Bu konuyla ilgili olarak İbn Haldun, çölde yaşayanlarla şehirde yaşayanları karşılaştırarak, şehirli-lerin göçebelere/bedevilere oranla daha anlayışlı ve kavrama yetilerinin fazla olmasını yaratılıştan değil, eğitim ve öğretimin onların akıl ve fikirlerini geliştirmesinden kaynaklandığını ifade eder (İbn Haldun, 2004: 605; Tezcan, 1981: 206). İbn Haldun'a göre zekâ, kabiliyet ve ilim meselesi, coğrafi ya da irki bir

mesele olmaktan öte, tamamen ilim ve sanat alanındaki gelişmeyle doğru orantılıdır (Köylü, 2016: 525-526; Canatan, 2006: 62).

Görüldüğü üzere İbn Haldun düşüncesinde insanın bilişsel ve duyuşsal gelişiminde eğitim-öğretimin önemli bir yeri vardır. Şöyle ki; besinler insanın vücudunu geliştirdiği gibi eğitim-öğretim de insanın idrak yeteneğini geliştirir, aklını daha keskin hale getirir. Dolayısıyla bu durum öğrenmeyi de kolaylaştırır (Ev, 2007: 23). İbn Haldun'un bu konudaki görüşü şöyledir: "Her sanatın/ilmin insan ruhunda bir eseri görülür ve insana yeni bir akıl ve düşünce kazandırır. Bu durum diğer bir sanatın öğrenilmesini kolaylaştırır ve böylece akıl hızlı bir şekilde başka ilimleri öğrenmeye hazır hale gelir (İbn Haldun, 2004: 605; İbn Haldun, 2016: 779).

İbn Haldun doğuştan gelen yeteneklerin eğitim yoluyla işlenerek daha verimli duruma geldiğini ifade eder ve eğitimin gücüne dikkat çeker. Ona göre insan, eğitim-öğretim faaliyetiyle kötülüklerden iyiliklere, çirkin olandan güzel olana meyleder/yönelir. İnsan eğer kötü-çirkin olan şeylerin ne olduğu ve iyilerden nasıl ayırt edileceği hususunda bilgilenir ve eğitilirse; ayrıca güzel olanları tekrar ederse, bu eğitim sonucunda hayvanlardan farklı hale gelir, güzel ve iyi şeyler üretmesi mümkün olur (İbn Haldun, 2016: 770-771; Ev, 2007: 24). İbn Haldun'un, zihin eğitimi kadar kalp eğitimine de önem verdiği, dolayısıyla bütüncül bir eğitim anlayışını benimsediği görülmektedir. Onun öngördüğü eğitim, insanın belli bir yönünün değil, bütün güçlerinin, kişilik ve karakterinin eğitimi olarak anlaşılmalıdır.

İbn Haldun, "eğitim öğretim esnasında şiddete başvurmanın ve ağır cezalar vermenin öğrencilere, özellikle de küçük çocuklara zarar verdiğini ve kişilik sorunlarına yol açtığını ifade eder. Düşünüre göre eğitimcilerin baskıcı tutumu ve sert davranışları, öğrencilerin kötü alışkanlıklar kazanmalarına zemin hazırlar. Eğer eğitim sürecinde öğrenci şiddete ve baskıya maruz kalırsa çalışma azmi yok olur, tembelliğe alışır, kötü alışkanlıklar kazanır ve kişisel gelişimini tamamlayamaz. Kendisine baskı ve şiddet uygulanacağından korkan öğrenci şiddet görmemek için hileye başvurur ve olanı farklı şekilde anlatarak yalan söylemeye meyleder. Başlangıçta şiddet korkusuyla gelişen bu olumsuz karakter özellikleri, zaman içerisinde alışkanlık hâline dönüşerek kalıcı hale gelebilir (İbn Haldun, 2004: 793; Köylü, 2016: 529; Karacoşkun, 2012: 67; Canatan, 2006: 64; Canatan, 2018: 71).

İbn Haldun'un, eğitim ile kişilik gelişimi arasında bir ilişki kurduğu anlaşılmaktadır. Ona göre bireyde olumlu karakter özellikleri kazandırmayı amaçlayan eğitim, yanlış uygulamalar sonucu tam tersi bir işlevle, kişilik gelişimini olumsuz etkileyebilir. Baskıcı ve şiddete dayalı bir eğitim anlayışı ile öğrencilere olumlu davranışlar ve erdemler kazandırmak mümkün değildir. Zira böyle

bir eğitimden geçen bireylerde öncelikle özgüven gelişmeyeceğinden, başkalarına bağımlı ve onların denetimine muhtaç bir kişilik yapısı oluşur, güzel ahlaktan ve insani değerlerden uzaklaşır (Karacoşkun, 2012: 67).

Bu yüzden öğretmenler öğrencilerini, babalar da çocuklarını terbiye ederken sevgiyle yaklaşmalı, onlara karşı çok sert ve katı davranmamalıdır. İbn Haldun'un öğrenciye sert davranılmasını ve şiddet uygulanmasını iyi bir yöntem olarak kabul etmemesi, geleneksel eğitim anlayışının hâkim olduğu o dönem için son derece modern bir yaklaşım olarak kabul etmek mümkündür (Ev, 2007: 131). Ancak İbn Haldun'un cezaya mutlak olarak karşı olduğunu düşünmek doğru değildir. Belki de yaşadığı dönemin eğitim anlayışında normal bir durum olarak görülen dayak ve cezayı tamamen kaldırmanın imkânsız olduğunu düşündüğünden asgari ölçüde ve çok gerekli durumlarda ceza verilebileceği kanaatini taşır. Bu konuda öğretmen ve öğrenciler hakkında kitap yazan Muhammed bin Ebu Zeyd adlı müellifin "eğitimde cezanın asgari olması gerektiği" görüşünü delil olarak kullanır (İbn Haldun, 2004:793-794; İbn Haldun, 2016: 990). İbn Haldun'un eğitimdeki ceza ile ilgili görüşlerinin, günümüz eğitim anlayışına çok yakın olduğunu söylemek mümkündür (Demirtaş-İpek, 2012: 26).

İbn Haldun'a göre, bireyin kişiliğinin şekillenmesinde, sosyal ve ahlâkî güdülerinin gelişmesinde, din eğitiminin etkisi ve rolü yadsınamaz bir gerçektir. Yaradılışı gereği insan iyiliğe meyilli olduğu gibi kötülüğe de meyillidir. Din, insanın iyilik güdülerini harekete geçirerek kötülük güdülerini frenleyen bir üst kontrol mekanizması oluşturur (Ev, 2007: 24; Akto, 2008: 35) ve insanın hem kendini tanımasına hem de yaşadığı dünyayı keşfetmesine yardımcı olur. İbn Haldun dinin ve din eğitiminin önemini, medenileştirme gücünü vurgularken Arapların durumunu örnek gösterir. Araplar vahşi tabiatlarının bir sonucu olarak yağmacı ve talancıdırlar. Aynı zamanda kaba ve kibirli kimseler olduklarından ortak bir görüş üzerinde birleşmeleri çok zordur. Onlara hükmeden, içlerindeki kötü ahlakı ve olumsuz davranışları düzelten otorite hiç şüphesiz dini inanç ve tutumlardır. Dini inancın onları kuşatması sayesinde tabiatlarında bir değişiklik meydana gelmiş, kişilikleri düzelmiş ve kalpleri temizlenmiştir (İbn Haldun,2004:204-207; İbn Haldun, 2016: 366). Günümüzde yapılan birçok araştırma sonuçları bize, din ve din eğitiminin, sağlıklı bir kişiliğin oluşmasında ve gelişmesinde önemli bir etken olduğunu göstermektedir (Bahçekapılı, 2011: 7-37; Akto, 2011: 191-217).

Sonuç olarak İbn Haldun'un eğitim anlayışında insan önemli bir değer olarak yer alır. Ona göre eğitim, insana bilgi, beceri ve karakter kazandıran sanatsal bir etkinliktir. Eğitimin hedefi, bireyi olgunlaştırmak, zihin ve melekeler bakımından geliştirmektir. Bireyler arasında zekâ ve kavrayış bakımından ortaya çıkan farklılıklar irksal ve bölgesel bir üstünlükten kaynaklanmaz. Bu

farklılıklar sosyal yapı, toplumun gelişmişlik düzeyi, ilim ve öğretimde takip edilen yöntemler gibi etkenlerle açıklanabilir. Eğitimde aşırı disiplin ve fiziki ceza, bireyin öğrenme arzusunu yok ettiği gibi yalancılık, sahtekârlık ve hile yapmaya sevk ederek kişilik gelişimini olumsuz yönde etkiler.

Sonuç

İbn Haldun'un düşünce sisteminin merkezini oluşturan umran ilminde özellikle insan- çevre ilişkisine ayrıntılı yer verdiği görülmektedir. İbn Haldun'a göre insanın fiziki, kişilik ve ahlaki gelişimlerine etki eden unsurların başında tabii ve sosyal çevre gelmektedir. Tabii çevreyi oluşturan coğrafi şartlar ve iklim insanın fiziki yapısını etkilediği gibi ahlak, huy, mizaç, ruh yapısı ve ekonomik faaliyetlerini de etkilemektedir. Dolayısıyla İbn Haldun düşüncesinde coğrafi şartların ve iklimin uygun oluşu veya olmayışı, insanın yaratılıştan getirdiği kabiliyetlerin gelişmesini ve olgunlaşmasını sağlayan veya engelleyen temel faktörlerden olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Haldun, insanın doğası gereği kötü olduğunu söylememekte, bilakis onun yaratılış/fıtrat olarak iyiliğe daha yakın olduğunu bildirmektedir. Bu bağlamda insan hadarileştiğinde, yani kentlileştiğinde, konformizmin doğurduğu haz odaklı kötü alışkanlıklar nedeniyle doğasından uzaklaşmakta ve kötülüğe yaklaşmaktadır. Kırdı yaşarken doğası bozulmadığı için iyiliğe daha yakındır. Dolayısıyla İbn Haldun'a göre insanlar uygun çevre şartlarında olumlu davranışlar kazanırlar. Sosyal çevre, kişinin eğitimi üzerinde etkili olduğu gibi karakteri ve ahlakı üzerinde de etkilidir. Ona göre kişiliğin şekillenmesinde sosyal çevrenin insan üzerindeki etkisi, kalıttan çok daha fazla ve baskındır.

İbn Haldun düşüncesinde beslenme alışkanlığı ve alınan gıdalar da kişiliği etkilemekte ve şekillendirmektedir. İbn Haldun, besinler ve kişilik gelişimi arasındaki ilişkiyi; "Refah ve bollukla birlikte aşırı beslenme, genellikle zihin performansı ve ahlak üzerinde olumsuz; az yemek ve zor ekonomik şartlar da olumlu bir etkiye neden olmaktadır" şeklinde temellendirir. Yine düşünürüne göre az yemek ve ölçülü beslenmek vücut için her açıdan, çok yemekten daha sağlıklıdır. Zira bedenin ve aklın sağlıklı ve zinde olmasında az yemenin ciddi etkisi vardır. Yenilen gıdaların miktarı ahlak ve huy üzerinde etkili olduğu gibi, gıdaların türü de insanın kişiliğinin şekillenmesinde etkili olmaktadır. Ayrıca beslenme alışkanlığı insanın dini hayatını etkileyen faktörlerden biridir. Sonuç olarak İbn Haldun'a göre yeme duygusunun terbiyesi ile insan şahsiyeti arasında güçlü bir ilişki vardır. Ayrıca nefsanî duyguları ıslah etmenin yolu da az yemekten geçmektedir.

İbn Haldun doğuştan gelen yeteneklerin eğitim yoluyla işlenerek daha verimli duruma geldiğini ifade etmek suretiyle eğitimin gücüne dikkat çektiği anlaşılmaktadır. Düşünürüne göre, özellikle bireyin kişiliğinin şekillenmesinde,

sosyal ve ahlâkî güdülerinin gelişmesinde, din eğitiminin etkisi ve rolü göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda İbn Haldun, sadece zihin eğitimine değil, kalp eğitimine de önem verilmesi gerektiğini ifade ederek bütüncül bir eğitim anlayışını benimsediği görülmektedir. Ancak İbn Haldun’a göre baskıcı ve şiddete dayalı bir eğitim anlayışı ile öğrencilere olumlu davranışlar ve erdemler kazandırmak mümkün değildir. Zira eğitimde şiddete başvurmak, öğrencinin ahlak ve ruh yapısını olumsuz yönde değiştirir ve istenmeyen davranışların ve menfi kişilik yapısının ortaya çıkmasına neden olur.

Sonuç olarak İbn Haldun’a göre insan fitraten tabiat şartlarıyla alakalı olup, yaşadığı coğrafyadan ve toplumun kültüründen bağımsız düşünülemez. İnsanın farklı iklimlerde ve bölgelerde yaşaması, onun farklı mizaç ve ruhi yetilere sahip olmasına neden olur. O, bireyin genel karakterini belirlemede kalıttan ziyade çevresel faktörlerin daha etkili olduğunu vurgular.

KAYNAKÇA

Ağarı, Murat (2006); “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47/2, ss. 195-215.

Akto, Akif (2008); “İbn Haldun’un Eğitim-Öğretim Görüşleri”, *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 15, ss. 21-40.

Akto, Akif (2011); “Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü”, *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/2, ss. 191-217.

Albayrak, Ahmet (2000); “Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldun”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 9, ss. 589-602.

Alptekin, M. Yavuz, “Sosyoloji’de Coğrafyacı Yaklaşım ve Trabzon’da Toplumsal Karakterin Ekolojik Yorumu”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2013, yıl: 8, sayı: 15, s. 82 vd.

Andıç, Fuat- Andıç, Süphan-Koçak, Mustafa (2010); *İbn Haldun, Hayatı ve Eserleri Üzerine Düşünceler*, Kadim Yayınları, Ankara.

Armaner, Neda (1976); “Şahsiyet Terbiyesinde Dini Kültürün Rolü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXI, ss. 143-149.

Arslan, Ahmet (2009); *İbn Haldun*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Aşçı, Metin-Önbaş, Şerife-Ardıç, Gökhan (2011); “Türkiye’deki İlköğretim Programına Yeni Bir Bakış Açısı: Karakter Eğitimi Program Tasarısı”, *Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, ss. 91-107

Aydın, Ali Rıza(2003); “Çocuğun Dini Kişiliğinin Gelişmesinde Ailenin Rolü”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl. 7, S. 15, ss. 105-112.

Bahçekapılı Mehmet(2011); “Din ve Ahlak Eğitiminin Ergenlerin Kişilik Gelişimine Katkısı”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 9, S. 22, ss.7-42.

Bayar, Mustafa (2018); “İbn Haldun’a Göre Bireyin Beslenme Alışkanlığının Kişilik Gelişimine ve Dini Hayata Etkisi”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, C. VI, S. 15, ss. 123-134, İstanbul.

Belge, Rauf (2016); *Bir Beşeri Coğrafyacı Olarak İbn Haldun*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Canatan Kadir (2006); “İbn Haldun’un Eğitim Sosyolojisi”, *Eskiye*, Sayı 3, ss. 57-65, Ankara.

Canatan Kadir (2018); *Eğitim Felsefesi*, Beyan Yayınları, İstanbul.

- Demircioğlu Aytekin, (2012); “İbn Haldun’da İnsan Tasavvurunun Eğitime yansımaları”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, Kasım, Cilt 1, Sayı:4, ss. 309-316.
- Demircioğlu Aytekin, (2015); “Doğal Koşulların İnsan Yaşamına Etkileri Bakımından İbn Haldun’un ve Montesquieu’nun Düşüncelerinin Karşılaştırılması”, *Uluslararası İbn Haldun Sempozyumu*, Edt: M. Okumuş-Ö. Dinç, Çorum Belediyesi Yayınları, Çorum.
- Demirdaş, Öncel (2011); “Riyazet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 11, Sayı 1, ss. 79-90.
- Demirel, Özcan (2005); *Eğitim Sözlüğü*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara.
- Demirtaş Zülfü-Ipek Fatih (2012); “İbn Haldun’un Eğitim Anlayışında Bir Değer Olarak İnsan”, *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama*, Cilt 3, Sayı 6, ss. 19-30.
- Doğanay, Hayati- Sever, Ramazan (2016); Genel ve Fizikî Coğrafya, Pegem Akademi, Ankara.
- Dönmez Süleyman (2002); “İbn Haldun’un Tarih ve Umran Anlayışına Felsefi-Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, Sayı 1, ss. 135-154.
- Duman, Bilal (2011); “Eğitim ve Öğretimle İlgili Temel Kavramlar”, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Edt. Bilal Duman, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Erden, Münire-Akman, Yasemin (2003); *Gelişim ve Öğrenme*, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Erzurumi, İbrahim Hakkı (1987); *Marifetname*, Sad. Turgut Ulusoy, 8. baskı, İstanbul.
- Ev, Hacer(2007); *İbn Haldun’un Eğitim Görüşü*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Evkuran, Mehmet (2008); “Tarihçiliğin Bunalımı ve Tarih’in Doğuşu -İbni Halduncu Çözümlemenin Özgünlüğü Üzerine-”, *İslâmî İlimler Dergisi*, C. III, Sayı. 2, ss.
- Göcen, Gülüşan (2013); “İbn Haldun’un Toplum ve İnsan Yaklaşımının Günümüze Düşen İzdüşümleri: Tüketim Toplumu ve Narsist İnsan”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, C. VII, S.14, ss. 175-198.
- Göktaş, Vahit (2012); “Modern İnsanın Bir İhtiyacı Olarak Riyazet ve Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Riyazetle İlgili Görüşleri”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -*, C. XVI, S. 50, ss. 47-56.
- Görgün, Tahsin (1999); “İbn Haldun”, *DİA*, C. 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Gültekin, Fatih (2013); “Katkı maddelerinin İnsan Kişiliği Üzerine Etkileri”, *Elmalı’da Kişilik Oluşumu ve Nefsin Terbiyesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Antalya.
- Günay, Ünver (1986); “İslam Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 6, ss. 63-104.
- Güven, Meral (2011); “Öğretme-Öğrenme Süreci”, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Edt. Bilal Duman, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Hökelekli Hayati (1985); “Dini Kişiliğin Kuruluşunda İradenin Rolü”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 21, Sayı: 2, ss. 16-28.
- Hökelekli Hayati (2010); “Şahsiyet”, *DİA*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- İbn Haldun (2004); *Mukaddime*, çev: Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul.
- İbn Haldun (2016); *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- İzmirli, İsmail Hakkı (1985); *İslam’da Felsefe Akımları*, İstanbul.
- Karacoşkun, M Doğan (2012); “İbn-i Haldun’a Göre Eğitimde Şiddet-Kişilik İlişkisi”, *Somuncu Baba Aylık İlim Kültür ve Edebiyat Dergisi*, Mart, Sayı 187, ss. 66-67.
- Kindi, Yakup b. İshak (2006); “Oluş ve Bozuluşun Yakın Etkin Sebebi Üzerine”, *Felsefi Risaleler*, Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Köktaş, Emin (1993); *Türkiye’de Dini Hayat*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Köylü, Mustafa (2016); “İbn Haldun”, *Klasik İslam Eğitimcileri*, Rağbet Yayınları, Edt. Mustafa Köylü-

- Ahmet Koç, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Kutluay, İbrahim (2017); "Tıbb-ı Nebevi'de Beslenmeye Dair İlkeler", *Keşkül Dergisi*, S. 41, ss. 62-69.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi (2004); *Kişilik ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul.
- Merdal, T. Kutluay (2004); *Türkiye'ye Özgü Beslenme Rehberi*, Ankara.
- Meriç, Cemil (2016); *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Oksar Yusuf (2018); "Din ve Coğrafya İlişkisi: Şemsü'd-Din es-Semerkindî ve İbn Haldûn'un Yedi İklim Anlayışlarının Karşılaştırmalı Analizi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, sayı: 2, s. 1035-1069.
- Oruç Cemil (2010); "İbn Haldun'un Mukaddimesinde Öğrenme", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 29, ss. 129-142.
- Peker, Hüseyin (2013); *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul.
- Pişgin, Yasin (2014); "Kur'an ve Sünnete Göre Beslenme ve Şahsiyet Yapısına Etkisi", *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, Sayı: 28, ss. 137-160.
- Rousseau, Jean-Jacques (2011); *Emile Ya Da Çocuk Eğitimi Üzerine*, Çev. Mehmet Baştürk-Yavuz Kızılçim, Kilit Yayınları, İstanbul.
- Selçuk, Ziya(1996); *Eğitim Psikolojisi*, Pegem Yayıncılık, Ankara.
- Seyhan, Beyazıt Yaşar (2016); *Dindarlık ve Kişilik Açısından Sabır*, Emin Yayınları, Bursa.
- Şahin, Cemalettin - Rauf Belge (2016); "İbn Haldun'da Coğrafi Determinizm", *Akademik Bakış: Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, sayı: 57, ss. 439-467.
- Şahin, Mehmet Kenan (2016); "İbn Haldun'da Tabiat-Karakter İlişkisi", *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu, 10-12 Haziran 2016, Ordu*, Cilt: I, ss. 47-55, Ordu.
- Şenol Hüseyin Fırat (2009); İbn Haldun'da Tarih ve Umran Sorunu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- TDK (2011); *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tartı, Nevzat (2015); "İbn Haldûn'da Yerleşik Hayat Eleştirisi", *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu*, Edt: M. Okumuş - Ö. Dinç, Çorum Belediyesi Yayınları, Çorum, s. 93-102.
- Tezcan, Mahmut (1981); "İbn Haldun'un Eğitime İlişkin Görüşleri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 14 Sayı: 1, ss. 205-212.
- Turgut, Ali Kürşat (2013); "İbn Haldun Felsefesinde Tabiat-İnsan İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, sayı: 31, ss. 173-190.
- Uludağ, Süleyman (1993); *İbn Haldun*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993
- Uludağ, Süleyman (1999); "İbn Haldun", *DİA*, C. 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Uludağ, Süleyman (2008); "Riyazet", *DİA*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Uludağ, Süleyman (2016); "Giriş", *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Ülken, H. Z. (1967). *İslam Felsefesi Kaynakları ve Tesirleri: Eski Yunandan Çağdaş Düşüncüye Doğru*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, Suat (2013); "Sağlıklı Beslenme ve Kişilik Oluşumu Üzerindeki Etkileri", *Elmalı'da Kişilik Oluşumu ve Nefsin Terbiyesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Antalya.